ЧУ
К 82

1689/—

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені М.П. ДРАГОМАНОВА

КРИЖКО Олена Анатоліївна

УДК 808. 3

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСІВ КІНЦЯ XVII- ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

(НАЗВИ ЇЖІ, НАПОЇВ, ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ)

10.02.01 - Українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ - 1997

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100313230

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко Міністерства освіти України

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор **Олійник Іван Степанович** Запорізький державний університет Міністерства освіти України, професор

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **Бевзенко Степан Пилипович** Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова Міністерства освіти України, професор; кандидат філологічних наук, доцент **Невойт Валентина Іванівна** Національний університет ім. Тараса Шевченка Міністерства освіти України, доцент

Провідна установа: Житомирський державний педагогічний інститут ім. І. Я. Франка Міністерства освіти України, кафедра української мови, м. Житомир

Захист відбудеться "16 12 1997 року о 16 30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий _____ 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Вишневська Г. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність роботи. Дослідження словникового складу української мови в історико-лінгвістичному аспекті - одна з актуальних проблем історичної лексикології. Питання історії слів, їх тематичних та лексико-семантичних груп привертало і привертає увагу лінгвістів. Великий фактичний матеріал, вагомі висновки та узагальнення з цього приводу містяться у працях В. В. Виноградова, В. Є. Гольдіна, М. А. Жовтобрюха, Г. А. Левченка, А. А. Москаленка, В. В. Німчука, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Ф. П. Філіна, Д. М. Шмельова та ін. Так, В. В. Виноградов вперше вказав на доцільність аналізу семантичного розвитку слова у єдності з його етимологією та історією: "Безперечно, що тільки при повному відтворенні історично замінюваних або змінюваних систем мови може бути відновлена вся картина розвитку значень або відтінків слова. Таким чином, суперечність між різноманітністю живих змістових зв'язків і відношень слова у конкретних системах мови різних періодів його історії і між абстрактною прямолінійністю реконструкцій семантичного руху слова - ось перша антиномія історико-лінгвістичного дослідження значень слова. Етимологія лише тоді одержує твердий науковий фундамент, коли вона вливається в історичну лексикологію або історичну семантику. У цьому випадку етимологічне дослідження слів розширюється до меж історико-семантичного"[1].

Початок вивчення семантичних змін лексичних одиниць було покладено у роботах О. О. Потебні, М. М. Покровського, а потім розвинулося у дослідженнях сучасних мовознавців. Зокрема, на синхронному зрізі розглядалася значеннєва структура слів, представлена ієрархією денотативних і конотативних семем (І. В. Арнольд, Л. А. Лисиченко, З. Д. Попова, І. А. Стернін, В. М. Телія), та аналізувався семантичний розвиток лексем (Л. О. Кудрявцева, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко).

Розгляд окремих лексико-семантичних об'єднань як лексичних підсистем дає можливість виявити загальні і специфіч-

---

[1] Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования // Вопросы языкознания. - 1995. - N 1. - С. 8, 11.

ні особливості функціонування лексичної системи в цілому. Тому для вивчення значеннєвого розвитку слова обрано окремі групи побутової лексики (назви їжі, напоїв, продуктів харчування), зафіксовані в українських літописах кінця XVII- початку XVIII ст. (С.Величка, Г.Граб'янки, Самовидця). Ці пам'ятки мають велике значення для розуміння процесу утворення української літературної мови в дуже цікавий і важливий період її історії, в той час, коли стара книжна мова на Україні йшла до свого повного занепаду і наростали умови для формування української літературної мови на розмовній основі.

Назви їжі, напоїв, продуктів харчування привертали до себе увагу деяких дослідників (Е.М.Болоніна, З.Г.Козирева, В.І.Невойт), проте ними вказані номінації розглядались лише у ретроспективному плані.

У даній роботі цей процес прослідковується у трьох синхронних зрізах: кінець XVII - початок XVIII ст. - час написання літописів, XIX ст. та XX ст. - етапи, що відображені у словниках (Словарь української мови за ред. Б.Д.Грінченка Т.1-4 (1907 - 1909 рр.), Словник української мови Т. 1-11 (1970-1980рр.)), що дає можливість здійснити перспективне діахронне дослідження. Відзначимо, що проблемам відносної хронології приділяли увагу, зокрема, представники Московської (П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов) та Казанської (І.О.Бодуен де Куртене) лінгвістичних шкіл, проте, як правило, обирався ретроспективний шлях, ми ж обираємо вивчення перспективного розвитку. На розмежування перспективної синхронії та перспективної діахронії вперше вказав ще Ф.де Соссюр.

З метою розширення аспектів спостереження, більш глибокого вивчення еволюції, що проходить у семантиці слова, розглядаються дані про функціонування тих же груп лексики у російській мові, зафіксовані у словниках XIX ст. (В.Даль Толковый словарь живого великорусского языка Т.1-4 (1880-1882 рр.) та XXст. (Словарь современного русского литературного языка Т.1-17 (1950-1965 рр.)).

Таким чином, вивчення семантичного розвитку назв їжі, напоїв, продуктів харчування, представлених у лексичному інвентарі українських літописів кінця XVII- початку XVIII ст., поки що було відсутнє. Саме цим зумовлений вибір теми даної дисертації. Її **актуальність** визначається дослідженням семан-

тичного розвитку побутової лексики (назв їжі, напоїв, продуктів харчування), засвідчених літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки, у синхронно-діахронному аспекті в українській мові у зіставленні з російською.

Об'єкт аналізу становлять назви їжі, напоїв, продуктів харчування, відображені у літописах Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки.

Матеріалом для спостереження слугували побутові номінації (назви їжі, напоїв, продуктів харчування), вибрані з українських літописів кінця XVII - початку XVIII ст., що вміщені у виданнях Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (літопис Самовидця (1878 р.), С.Величка (Т.I-IV, 1848-1864 рр.), Г.Граб'янки (1854 р.)).

У роботі залучалися пам'ятки різних жанрів давньоруської, староукраїнської мов, використовувались історичні, тлумачні, етимологічні, енциклопедичні словники.

Мета роботи полягає у комплексному лексико-семантичному дослідженні побутової лексики (назв їжі, напоїв, продуктів харчування), засвідчених українськими літописами кінця XVII-початку XVIII ст., та вивченні шляхів семантичного розвитку цих слів в українській мові у зіставленні з російською.

Здійснення вказаної мети передбачає розв'язання таких завдань:

- виявити склад лексико-семантичних груп назв їжі, напоїв, продуктів харчування, зафіксованих в українських літописах кінця XVII-початку XVIIIст.;
- з'ясувати походження даних номінацій;
- вивчити вказані найменування у структурному відношенні;
- прослідкувати шляхи розвитку системи значень кожного слова в українській мові у зіставленні з російською.

Методи дослідження. У роботі застосовувалися описовий, порівняльно-історичний, зіставний методи.

Методологічну основу праці становлять загальні положення теорії пізнання, що передбачають розуміння мови як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць. Основоположною у роботі є думка про мову як відкриту динамічну систему, що знаходиться у постійному русі та розвитку.

Наукова новизна дисертації. У роботі вперше здійснено комплексний лексико-семантичний аналіз назв їжі, напоїв,

продуктів харчування, засвідчених літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки, зокрема, досліджено їх етимологію, історію, та вивчено шляхи семантичного розвитку вказаних номінацій в українській мові у зіставленні з російською.

На захист виносяться такі положення:

1. Побутова лексика (назви їжі, напоїв, продуктів харчування), зафіксована в українських літописах кінця XVII - початку XVIII ст., формувалась протягом багатьох століть. Основний шар її складають слова індоєвропейського та праслов'янського походження.

2. Назви їжі, напоїв, продуктів харчування, засвідчені літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки, представлені однослівними та складеними найменуваннями, переважно атрибутивно-іменного характеру. Основним способом їх словотворення є морфологічний.

3. Досліджувана група побутової лексики знаходилась у процесі свого становлення. Їй були властиві синонімічні, антонімічні та родо-видові відношення, прояви варіативності.

4. Назви їжі, напоїв, продуктів харчування, зафіксовані в українських літописах кінця XVII- початку XVIII ст., утворюють цілісні лексико-семантичні об'єднання. Значеннєва структура вказаних номінацій представлена ієрархією денотативних і конотативних семем. У процесі семантичного розвитку спостерігається розширення та звуження значеннєвого обсягу досліджуваних слів.

Теоретична і практична цінність роботи полягає в тому, що комплексний лексико-семантичний аналіз назв їжі, напоїв, продуктів харчування розширює уявлення про характер і закономірності розвитку словникового складу української мови. Матеріали та висновки, що містяться у дисертації, можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історичної лексикології та семасіології.

Результати дисертаційного дослідження можуть знайти застосування при викладанні курсів історії української літературної мови та лексикології сучасної української мови, при підготовці і проведенні спецкурсів з лексикології та семіології, у студентській науковій роботі.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорені на міжнародній науковій конференції "Проблеми зіставної семан-

тики" (Київ, 1997), наукових регіональних конференціях, зокрема: "Запорожжя в історії та культурі" (Запоріжжя, 1991), "Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О.Шахматова" (Київ, 1994), на підсумкових конференціях Бердянського державного педінституту ім.П.Д.Осипенко в 1991-1997 рр. Основні наслідки роботи відображені у 3 статтях і 5 тезах доповідей.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списків бібліографічних джерел та умовних скорочень, додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, характеризується стан вивчення проблеми, визначається предмет дослідження, мета й завдання, новизна дисертаційної роботи, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Історико-етимологічний аналіз назв їжі, напоїв, продуктів харчування, засвідчених українськими літописами кінця XVII - початку XVIII ст." - присвячений аналізу родових та видових найменувань їжі, напоїв, продуктів харчування, виявлених у літописах Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки. У розділі простежується семантична динаміка вказаних лексем від моменту їх першої фіксації пам'ятками української писемності закінчуючи часом написання досліджуваних літописів.

Серед родових найменувань із значенням "їжа" аналізуються слова, зокрема: живність, запас, корм, пища, покорм, потрава, припаси, провіант, продовольство, харч(і).

Лексема корм утворена від праслов'янського дієслова кормити. Із первинним значенням "їжа, прожиток" вона вживається у давньоруських рукописах, де також використовується для позначення продуктів харчування, та передає поняття "утримання, здобич". У пам'ятках староукраїнської мови слово відзначається з поступовим семантичним переходом ("їжа"→ "корм тварин"). У мові літописів Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки воно фіксується з такими значеннями: 1) "їжа" - въ якой мѣрѣ обачивши Хмелницкий вину свою, уконтентовалъ скрито Карачъ Мурзу певними подарунками, а инихъ началниковъ

Ординскихъ удоволствовалъ кормами (В, I, 117) [2]; 2) "їжа тварин" - Сіе видѣвше Полскіе Гетмани прійдоша подъ БѢлую Церковъ обозомъ и сташа на мѣстѣ, иже ни води, ни корму не бѣ ихъ конямъ (Г, 108) [3]; 3) "утримання" - Учиненну миру бывшу подъ БѢлою Церквою зъ Ляхами, попусти Хмелницкій стати (Ляхомъ) на корму по за Днѣпру и Браславскомъ воеводствѣ (Г, 111). Контексти цих пам'яток виявляють також продуктивність основи корм-: викормитися, кормити, кормленіе, накормити, покормити, прекормити, прекормленіе.

Слово потрава утворене від праслов'янського дієслова травити ("(первісно) нищити, їсти"). Досліджуване слово спочатку означало "те, що споживають, корм". У староукраїнській мові вказана лексема фіксується з XVI ст. переважно із значенням "їжа, страва". З такою ж семантикою слово засвідчує літопис Самовидця: А потрава онимъ всякій звѣръ, що есть на свѣтѣ, нѣчимъ ся не бридятъ: и мишъ, жаба, свиня, тилко опрочъ рака одиного, не люблятъ и бридятся ракомъ (С, 88)[4].

Тюркською за походженням є лексема харч(і). Первісно вона означала "витрати". Лише з XVII ст. слово набуває значення "їжа, продукти харчування", про що свідчать пам'ятки староукраїнської мови. Взагалі, розвиток семантики цієї лексеми може бути представлений у вигляді послідовних змін: "витрати" → "прожиток" → "їжа".. Літописи Самовидця та С.Величка фіксують слово з такими значеннями: 1)"їстівні припаси": зъ человѣка двадцяти пяти салдата виставливано, зо всѣмъ нарядомъ, оружемъ, харчу и одежею (С, 198); 2) "їжа, продукти харчування": палуби и вози зъ харчами и напитками простими і дорогими (В, I, 71).

Характерною ознакою лексико-семантичної групи родових назв їжі у мові літописів С.Величка, Г.Граб'янки, Самовидця є широко розвинена синонімія. До синонімічного ряду входили

---

[2] В - Лѣтопись событий в Югозападной России в XVII вѣкѣ. Составил Самуил Величко бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720 / Изд. Временною Комиссиею для разбора древних актов. - Киев, 1848-1864. - Т. -1-4.

[3] Г - Лѣтопись Григорія Грабянки/ Изд. Временною Комиссиею для разбора древних актов. - Киев, 1854.

[4] С - Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссійских хроник / Изд. Киевскою Временною Комиссиею для разбора древних актов. - К., 1873.

не лише слова, а й складені атрибутивно-іменні найменування: запаси, припаси; запаси піемие и ядомие, сѣстние припаси, харчевіе запаси.

Синонімічність родових позначень їжі у досліджуваний період доповнювалась фонетичною варіативністю: покорм - покарм (и въ покормъ и птахи назиму оставленни (В, I, 364), и покармъ и подводи на тихъ людей і коней давати (В, II, 123)); провіант - провіянт - провянт.

У складі лексико-семантичної групи слів на означення страв виявляються лексеми, засвідчені досліджуваними літописами: каша, паштет, поливка, саламаха, толокно, щерба. Слово каша - праслов'янського походження. Його первісним значенням було "крупа, очищене зерно". У давньоруських пам'ятках ця лексема представлена з такою семантикою: 1) "страва з крупів або борошна"; 2) "пир, святкове пригощання, обряд". У староукраїнській мові слово каша носило узагальнений характер, позначаючи будь-яку варену страву з крупи або борошна. Підтвердженням цього є також її фіксація у літописі С.Величка: и станувши нѣгдѣсь въ приличномъ мѣсцу на попасъ полудневій, велѣлъ еднимъ Козакамъ по достатку каши варити (В, II, 376).

Слово поливка засвідчується українськими пам'ятками з XVI ст. і тлумачиться як "соус, підлива" або "юшка, суп". Первісним значенням вказаної лексеми було "рідка частина у їжі". Зокрема, спостерігається семантичний перехід "рідка частина у їжі" -> "рідка страва".

Українські літописи кінця XVII- початку XVIII ст. відображають такі назви продуктів харчування: борошно, ветчина, ікра, крупи, масло, молоко, м'ясо, окрушка, олива, осетер, риба, родзинки, сало, сир, сіль, солод, сухар, тісто, фарина, хліб.

Слово борошно належить до праслов'янського лексичного фонду. У найбільш давніх рукописах лексема вживається із значенням "їжа", проте первісно вона позначала "подрібнювані зерна, борошно". У староукраїнській мові спостерігається звуження семантики вказаного слова: "їжа взагалі" -> "подрібнювані зерна, борошно". У літописі С.Величка лексема борошно вживається у складі атрибутивно-іменних словосполучень, де прикметник вказує на вид зерна, з якого продукт виготовлений:

житне борошно, пшеничне борошно.

Слово сіль за походженням - індоєвропейське. У давньоруських пам'ятках згадується як продукт торгівлі, предмет дані, має значення "соляний промисел", а також передає поняття "солоний, несмачний, неїстівний", або використовується з переносним значенням "сіль землі, суть". Первісне значення "соляний промисел" зберігається також у староукраїнській мові. Досліджувані літописи (Самовидця, С.Величка) відзначають дане слово із значеннями: 1)"біла речовина з гострим смаком"; 2) "приправа до страв"; 3) "прожиток, харчування".

Таким чином, у найдавніший період, про що свідчать пам'ятки давньоруської писемності, назви їжі позначали узагальнено продукти харчування (крупи, м'ясо, риба, хліб), тоді як у староукраїнській мові спостерігається семантичний перенос назви продукту на назву страви (м'ясо, тісто, хліб). Засвідчуються літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки назви продуктів харчування у складі атрибутивно-іменних словосполучень (житне борошно, житное тѣсто квашеное, мясо свѣжое, пшеничне борошно, суровое мясо невареное, сухіе риби).

Лексико-семантичну групу родових найменувань напоїв утворюють слова: напиток, напій, питие (питье), пиття, трунок. Основний склад їх становлять лексеми, успадковані від праслов'янської мови (напиток, напій, питие (питье), пиття). Слово трунок є запозиченням з німецької мови за посередництвом польської. У літописі С.Величка воно вжите із значенням "хмільний напій".

У давньоруських пам'ятках (літописах, писемності світського змісту) лексема питие (питье) відзначається із значеннями: 1) "напій"; 2) "пиття, вживання напоїв". Слово пиття "напій" починає вживатися лише у староукраїнській мові. Ці лексичні варіанти засвідчуються літописами С.Величка, Г.Граб'янки.

Напиток є дериватом слова пити. Належить воно до праслов'янського лексичного фонду. Писемні пам'ятки давньоруського періоду лексему напиток не відзначають, проте є факти вживання її у староукраїнських джерелах. У літописі С.Величка дане слово входить до складу атрибутивно-іменного словосполучення напитки простіе и дорогіе, де прикметник вказує на ґатунок напою.

Спостерігається вживання у літописах Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки дериватівів, утворених від дієслів пити (випити, испити, напитокъ, перепивати, питя, питье (питіе), пиятика, подпити, позапиватися, попитися, по-подпивати, упитися) та поити (напування, напои, напоити, подпоити).

Лексико-семантична група слів на означення хмільних напоїв об'єднує такі лексеми: брага, вино, водка, горілка, лікер, мед, наливка, пиво, сикер, уксус. Більшість досліджуваних слів є запозиченими з інших мов, зокрема, з тюркських - брага, латинської - вино, польської - водка, німецької - лікер, грецької - сикер, уксус. До праслов'янського лексичного фонду належать горілка, наливка, пиво. Давньоруською писемністю відзначаються лексеми вино, мед, пиво, сикер, уксус. Зокрема, вино, мед, пиво засвідчуються як полісемічні. Їх переносні значення фіксуються у пам'ятках релігійного змісту. Слово пиво у найдавніший період мало такі значення: 1)"пиття"; 2) "перен. благодать"; 3) "хмільний напій"; 4) "потік, струмінь". Проте у староукраїнській мові спостерігаємо звуження його семантичного обсягу до позначення хмільного напою.

У **другому розділі** - "Розвиток семантики назв їжі, напоїв, продуктів харчування в українській мові XIX-XX ст."- аналізується розвиток семантичної структури даних побутових номінацій в українській мові XIX-XX ст. у зіставленні з російською мовою вказаного періоду. Значеннєва структура назв їжі, напоїв, продуктів харчування розглядається як ієрархія денотативних і конотативних значень, що будується на системних відношеннях. Перша денотативна семема (Д1) відображає екстралінгвістичну реалію безпосередньо, тобто відповідає прямому номінативному значенню слова. Найменування семеми Д1 переноситься на семему Д2, між якими існує спільна частина (іноді дуже незначна), тому Д2 є похідним денотативним значенням. Перша конотативна семема (К1) передає деяку сутність через образ денотативного значення, яке позначає їх спільна лексема. Друге конотативне значення (К2) відрізняється від К1 відсутністю мотивуючого зв'язку із Д1. Третя конотативна семема (К3) денотативної основи не має і спостерігається лише у складі ідіом [5].

---

[5] Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка.- Воронеж, 1984.

Під значеннєвим розвитком слова розуміємо, з одного боку, появу у його семантичній структурі нових денотативних, а на їх базі конотативних семем, з другого - втрату деяких з них; у результаті розвиток зводиться до розширення або звуження значеннєвого обсягу лексеми.

Розширення семантики назв їжі відбувається у XIX-XX ст. за рахунок появи конотативних значень у складі різних видів метафори: метафора за функцією (в українській мові - харч(і) (XIX ст.), запас (XX ст.); у російській мові XXст.- запас, пища), за подібністю (в обох мовах XXст. - каша). Слово запас в українській мові XX ст. у процесі метафоризації за функцією набуває конотативного значення (К1) "перен. Наявність чого-небудь у когось, де-небудь, у чомусь, що нагромаджувалося протягом певного часу"(- Я люблю говорити. У мене величезний запас слів! - Загреб., Спека, 1961, 16). У російській мові вказаного періоду цей процес відображається у семантиці лексеми пища (К1)" перен. Те, що забезпечує появу, виникнення, розвиток духовної діяльності" (духовная, умственная пища). В обох мовах XX ст. спостерігається у складі метафори за подібністю розширення семантичного обсягу слова каша (К1) "перен. Напіврідка маса, що своїм виглядом нагадує цю страву (про багно, сніг тощо)".

Шляхом метонімічного перенесення виникають денотативні семеми у значеннєвій структурі досліджуваних слів: в українській мові XIX ст. - запас, каша, покорм, харч(і), XX ст.- провіант, толокно; у російській мові XIX ст. - запас, паштет, поливка, припаси, харч(і), XXст.- запас, каша, провіант, толокно. Лексема покорм в українській мові XIX ст. набуває денотативного значення "материнське молоко" (Через місяць після родин, без хліба і з нудьги, мати занедужала і в неї не стало покорму.- Стор., I, 1957, 348).

У російській мові XIX ст. слово паштет розширює семантику за рахунок утворення на базі Д1 "страва з м'ясних, рибних продуктів у вигляді фаршу" похідної денотативної семеми (Д2 "пиріг з начинкою з такого фаршу"), між якими встановлюються метонімічні відношення.

Деякі денотативні значення виникають у процесі термінологізації досліджуваних слів: в українській мові XIXст.- запас (військова сфера), XX ст. - запас (природнича сфера),

припаси (військова сфера); у російській мові XIX ст. - запас (рибальська сфера), припаси (військова сфера), XX ст. - запас (природнича сфера), покорм (військова сфера). В українській мові XX ст. слово запас набуває денотативного значення "певна кількість чого-небудь, наявного в природних умовах, що можна використовувати (перев. про корисні копалини)", тоді як лексема припаси фіксується із семемою "запас снарядів, патронів і т.ін.; спорядження для вогнепальної зброї". У російській мові XX ст. покорм вживається із значенням "забезпечення продовольством, утримання військових частин".

У значеннєвій структурі назв їжі спостерігається стилістична диференціація денотативних семем: в українській мові XX ст. - поливка (Д2 " діал. Юшка, суп"), у російській мові XX ст. - харч(і) (Д2 " обл. М'ясна страва, м'ясо").

Звужується в українській мові значеннєвий обсяг лексем живність, корм (XIX ст.); російській мові - живність, покорм, поливка, потрава, припаси, харч(і) (XX ст.). В українській мові XIX ст. слово корм звужує семантичний спектр в результаті втрати Д1 "їжа" і вживається з похідним денотативним значенням (Д2) "їжа тварин".

Російська мова XIX ст. фіксує лексему поливка із похідною денотативною семемою Д2 "все, чим що-небудь поливають", яка виникає у процесі метонімічного перенесення на базі первинного денотативного значення (Д1 "підлива, соус"). У XX ст. слово характеризується моносемічністю ("дія за знач. дієсл. поливати").

Номінативи провіант, саламаха, щерба втрачають свою актуальність і переходять до пасивної лексики української та російської мов.

У процесі функціонування деякі назви продуктів харчування розширюють значеннєвий обсяг. Це відбувається за рахунок утворення конотативних семем у складі різних видів метафори: за подібністю (в українській мові XIX ст. - риба, сало, сіль, солод; у російській мові XIX ст. - ікра, риба, сало, сіль, XX ст. - молоко, м'ясо, сухар, тісто), функцією (в українській мові XX ст. - сіль, хліб; у російській мові XXст. - осетер, сіль, хліб), формою (в обох мовах XX ст. - ікра, хліб). В українській мові XIX ст. слово риба набуває у зв'язку з метафоризацією за подібністю конотативного значен-

ня "перен. Млява людина, яка зовні не виявляє своїх емоцій" (- Алла Михайлівна насупилась. - Я бачу, що вас шокірують мої манери. Що ж, я не англічанка і - не риба.- Л.Укр., III, 1952,619). Слово осетер поповнює семантичну структуру у російській мові XX ст. за рахунок конотативної семеми (К1 "про важливу особу, персону"). В обох мовах XX ст. засвідчується лексема ікра, що розширює свій значеннєвий обсяг в результаті конотації у складі метафори за формою (К1 "перен. Страва з дрібно насічених овочів і грибів").

Слова на означення продуктів харчування внаслідок метонімічного перенесення набувають денотативних семем, розширюючи свій значеннєвий обсяг: в українській мові - тісто (XIXст.), м'ясо, сіль (XX ст.); у російській мові - м'ясо (XX ст.). В українській мові XIX ст. лексема тісто вживається із значенням "зварена, спечена маса у варениках, пиріжках і т.ін." (Кайдашиха полизала вареники, виїла полуниці, а тісто покинула в полумиску.- Н.-Лев., II, 1956, 320). Російська мова XX ст. засвідчує у семантичній структурі слова м'ясо похідну денотативну семему (Д2 "назва м'язів у людини"), що виникає у процесі метонімічного перенесення на базі Д1 "м'яка частина туші тварин, що складається з червоних волокон, які утворюють м'язи, тіло".

Деякі із денотативних семем у структурі досліджуваних слів відзначаються термінологізацією: в українській мові - борошно, молоко, сіль (хімічна сфера), крупи, (метеорологічна сфера) (XIX ст.), масло, сало, сухар (технічна сфера) (XXст.), тісто (сфера шкіряного виробництва (XIX ст.), будівельна сфера (XX ст.); у російській мові - крупи (метеорологічна сфера), хліб (сфера шкіряного виробництва) (XIXст.), масло, сало, сухар (технічна сфера), молоко, сіль (хімічна сфера), тісто (будівельна сфера) (XX ст.). В обох мовах XX ст. слово крупи набуває семеми "дрібний град", а у структурі лексеми масло утворюються похідні денотативні значення (Д2 "спец. Жирова речовина, яку видобувають із мінеральних речовин", Д3"техн. Те саме, що мастило").

Звуження значеннєвого обсягу засвідчується українською мовою XX ст. у структурі лексеми крупи; російською мовою XXст.- ветчина, крупи, олива, сир. У російській мові XIX ст. слово олива вживається із первинною (Д1 "маслина") та по-

хідною (Д2 "оливкова олія") денотативними семемами, у XX ст. його значеннєва структура звужується до Д1.

Засвоєння слів в обох мовах проходить різними шляхами. Так, слово борошно у російській мові XIX ст. функціонує лише у діалектному мовленні, у XX ст. не закріплюється її словниковим складом..

Розвиток семантики назв напоїв у XIX - XX ст. зумовлюється формуванням нових значень. Інтенсифікує цей процес переносно-метафоричне вживання слів, на базі якого виникають конотативні значення: метафора за функцією (в українській мові - трунок (XIX ст.), напій (XX ст.); у російській мові - вино (XX ст.)). В українській мові XX ст. слово напій набуває конотативного значення (К1 - Радій же, серце! До останку пий життя людського пінистий напій (Рильський, I, 1956, 370)), що утворюється у зв'язку з метафоризацією за функцією. Цей процес відбувається також у значеннєвій структурі слова вино, яке відображає російська мова XX ст. (Упоенный вином радости, он мечтал о поездке по Волге на хорошем пароходе.- М. Горький).

Семантичний розвиток назв напоїв проявляється через денотативні значення, які базуються на метонімічному перенесенні: в українській мові - мед (XIX-XX ст.), трунок (XXст.); у російській XIX ст. - вино. У семантичній структурі слова мед виникають похідні денотативні значення (Д2"квітковий нектар, який збирають бджоли" - Мохнатий джміль із будяків червоних Спиває мед.- Рильський, I, 1960, 265), Д3 "солодкий запах цього нектару" - Живучи росою з травки, Медом дишем ми з квіток: Наші горлиці - долини, чиста річка і лісок.- Щог., Поезії, 1958, 310), що утворюються в результаті метонімічного перенесення.

Розширення значеннєвого обсягу слів на означення напоїв пов'язується зі зміною сфери використання лексем, внаслідок чого виникають денотативні семеми термінологічного характеру: у російській мові XXст. - уксус "дезинфікуючий косметичний засіб" (косметична сфера).

Серед досліджуваних лексичних одиниць спостерігається звуження їх значеннєвого обсягу. У російській мові XXст. слово пиво втрачає похідну денотативну семему Д2 "взагалі напій, пиття" і вживається із Д1 "хмільний напій, який готу-

ють із солоду та хмелю".

Продовжують існувати як семантично рівноправні лексичні паралелі в українській та російській мовах, що відображаються літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки: горілка-водка, пиття-питье. У XIX-XX ст. проходить стилістична диференціація слова напиток (у сучасній українській мові - розмовне, російській - літературне). Лексема питье активно вживається у сучасній російській мові, тоді як питие кваліфікується як застаріла. Виходить з ужитку (в українській мові XIX ст., у російській мові XX ст.) слово сикер.

У висновках сформульовано загальні підсумки дослідження назв їжі, напоїв, продуктів харчування, зафіксованих у літописах Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки.

1. Назви їжі, напоїв, продуктів харчування сформувались на базі індоєвропейського (борошно, ікра, крупи, мед, молоко, м'ясо, осетер, риба, сир, сіль, тісто, хліб) та праслов'янського лексичного фонду (горілка, живність, запас, каша, корм, масло, наливка, напиток, напій, окрушка, пиво, питие(питье), пиття, покорм, поливка, потрава, припаси, сало, сухар, толокно). Певна частина слів відноситься до запозичень з різних мов (п.- водка, фарина; ст.-сл.- пища; тюрк. - брага, саламаха, харч(і), щерба; рос. - ветчина, продовольство; нім. - лікер, паштет, родзинки, трунок; іт. - олива, провіант; лат.- вино; гр. - сикер, уксус).

2. Склад досліджуваної лексичної групи неоднорідний з точки зору функціонування. Лексеми розрізняються за часом їх появи у писемних пам'ятках та лексикографічних джерелах, деякі з них були вже відомі у давньоруський період - борошно, вино, ікра, каша, корм, крупи, масло, мед, молоко, м'ясо, напій, пиво, питие (питье), пища, покорм, риба, сало, сикер, сир, сіль, тісто, уксус, хліб. Слова живність, окрушка, осетер, паштет, поливка, потрава, родзинки, саламаха, харч(і), щерба починають вживатися у староукраїнській мові.

3. Лексика на означення їжі, напоїв, продуктів харчування у кінці XVII - на початку XVIII ст. представлена як взаємопов'язана і організована система елементів. Основними видами системних зв'язків, які охоплюють усі групи найменувань, є відношення полісемії, синонімії, варіативності. Синонімічні відношення встановлюються між однокореневими і різнокорене-

вими словами (запас, припаси; корм, пища, потрава) та атрибутивно-іменними словосполученнями (запаси ядомие, припаси кормніе, сѢстние припаси, харчевіе запаси). Досліджувані номінації характеризуються лексичною (водка-горѢлка) та фонетичною варіативністю (провіянтъ - провіантъ - провянтъ). До багатозначних відносяться такі слова, як корм, мед, м'ясо, пища, риба, хліб.

5. В українській мові XIX-XX ст. розширення семантики досліджуваної лексичної групи проходить переважно за рахунок конотативних значень у складі різних видів метафори, тоді як у російській мові вказаного періоду відбувається утворення денотативних семем, зокрема - термінологічних. Спостерігається також звуження семантичного обсягу даних побутових номінацій: в українській мові XIX ст. - живність, корм, XXст. - олива, осетер, поливка; у російській мові XX ст. - ветчина, живність, крупи, олива, пиво, сир, харч(і).

6. Назви їжі, напоїв, продуктів харчування утворюються морфологічним способом з його різновидами: а) суфіксальний (ветчина, живність, каша, масло, окрушка, пиво, пиття, пища, сало, сухар, толокно); б) префіксальний (запас, напій, покорм, потрава, припаси); в) префіксально-суфіксальний (напиток).

Основні положення дисертації відображені у публікаціях:

1. Крижко О.А. Історико-етимологічний аналіз побутової лексики українських літописів кінця XVII- початку XVIIIст.// Про деякі актуальні питання української мови і методики її викладання у педвузі: Збірник наукових статей.- Бердянськ, 1995.- С.73-82.

2. Крижко О.А. Літописи Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки - пам'ятки староукраїнської мови кінця XVII - початку XVIII ст.// Актуальні питання слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей.- Київ- Бердянськ, 1997.-Випуск 3.-С.41-45.

3. Крижко О.А. Розвиток семантики слів на позначення напоїв, зафіксованих літописами Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки, в українській мові XIX-XX ст.// Актуальні питання слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей.- Київ-

Бердянськ, 1997.- Випуск 3.- С.46-50.

4. Крижко О.А. Семантико-стилістична характеристика побутової лексики (на матеріалі літопису Самовидця)// Праці Республіканської наукової конференції "Запорожжя в історії та культурі".- Запоріжжя,1991.- С.143- 145.

5. Крижко О.А. Структурно-семантичний аналіз родо-видових найменувань напоїв (на матеріалі українських літописів початку XVIII ст.)// Праці науково-практичної конференції викладачів БДПІ "Актуальні питання підготовки спеціалістів у педвузі".- Бердянськ,1992.- С.25.

6. Крижко О.А. Семантико-етимологічний аналіз побутової лексики українських літописів початку XVIIIст. (на матеріалі літописів Самовидця, Величка,Граб'янки)// Праці наукової конференції мовознавців України "Актуальні питання мовознавства у світлі праць О.О.Шахматова".- Київ,1994.- С.41-42.

7. Крижко О.А. Із історії лексеми "хліб"// Праці науково-практичної конференції викладачів та студентів БДПІ "Актуальні питання слов'янської філології".- Бердянськ, 1996.- С.10-12.

8. Крижко О.А. Зіставний аспект семантичного розвитку слова "солод" в українській та російській мовах // Праці Міжнародної наукової конференції "Проблеми зіставної семантики".- Київ,1997.- С.171-172

Крижко О.А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII - початку XVIII ст. (назви їжі, напоїв, продуктів харчування).- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 - українська мова.- Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Київ,1997.

У роботі здійснено комплексний лексико-семантичний аналіз побутової лексики на означення їжі, напоїв, продуктів харчування, зафіксованих в українських літописах кінця XVII-початку XVIII ст.; вивчені шляхи семантичного розвитку цих слів в українській мові у зіставленні з російською.

Ключові слова: атрибутивно-іменне словосполучення, варіативність, денотативне значення, засіб словотворення, зна-

ченнєвий обсяг, історико-етимологічний аналіз, конотативне значення, семема.

Крыжко Е.А. Развитие семантики бытовой лексики украинских летописей конца XVII- начала XVIII веков (названия еды, напитков, продуктов питания). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык.- Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 1997.

В работе осуществлен комплексный лексико-семантический анализ бытовой лексики, обозначающей еду, напитки, продукты питания, зафиксированных в украинских летописях конца XVII - начала XVIII вв.; изучены пути семантического развития этих слов в украинском языке в сопоставлении с русским.

Ключевые слова: атрибутивно-именное словосочетание, вариативность, денотативное значение, способ словообразования, объем значения, историко-этимологический анализ, коннотативное значение, семема.

Kryzhko H.A. Semantical development of mode of life vocabulary at the end of the XVII- beginning XVIII centuries (names of meals, drinks, food products).- Manuscript.

Thesis for a Candidate's degree of linguistics by speciality 10.02.01 - Ukrainian language.- The National Teacher's Training University named after M.P.Dragomanov, Kyiv, 1997.

The work contains complex lexico - semantical analysis of mode of life vocabulary, which includes meals, drinks, food products from Ukrainian annals, which date back to the end of XVII - beginning XVIII centuries. The ways of semantic development of these words are investigated in their comparison in the Ukrainian and Russian languages.

Key-words: attributive-nominal word-combination, variants, denotative meaning, way of word-formation, meaning volume, historical- etymological analysis, connotative meaning, semem.

Підписано до друку 12.11.97р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк.1.0, Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 294.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86